

перієгесі, хоч Ератосфен і названий першим серед авторів, чиї праці були використані псевдо-Скімном. Дані Ефора записані без виправлення їх відповідно з рівнем знань II ст. до н. е. Тому степи Північного Причорномор'я населені у псевдо-Скімна скіфами, а не сарматами, як було в роки його життя.

Водночас у перієгесі збереглися окремі важливі свідчення. Для тих, хто досліджує стародавню історію нашої країни, такими повідомленнями слід вважати записи псевдо-Скімна про великі грецькі міста Північного Причорномор'я і про їхніх сусідів, що населяли східноєвропейські степи.

М. В. СКРЖИНСКАЯ

Описание Северного Причерноморья в «Перипле ойкумены» псевдо-Скилака и «Периэгесе» псевдо-Скимна

Резюме

В статье рассматриваются единственные сохранившиеся из всей греческой литературы, существовавшей до нашей эры, образцы перипла и периэгесы с описанием берегов Черного моря. Разбираются вопросы о времени появления этих произведений и об их авторах. Анализируются важные свидетельства о датах возникновения и основателях крупнейших греческих колоний Тиря, Ольвии и Херсонеса, а также данные о движении варварских племен в восточноевропейских степях.

А. І. ПУЗІКОВА

Вуздечкові набори з Воронезьких курганів

На початку ХХ ст. (1905, 1906, 1908 рр.) А. О. Спіцин, М. Є. Макаренко проводили розкопки воронезьких могильників у Мاستюгіно. У 1910—1915 рр. Воронезька вчена архівна комісія, а 1927 р. В. А. Городцов¹ вивчали Часті кургани. З 1954 р. широкі дослідження пам'яток Середнього Дону здійснило Воронезька лісостепова скіфська експедиція. 1956 р. закінчені розкопки Частих курганів, 1962 р.—могильника поблизу с. Мاستюгіно². У 1959 і 1964 рр. розпочалися роботи на могильниках поблизу сіл Руська Тростянка і Дуровка³. В результаті досліджено понад 100 курганів скіфського часу, в інвентарі багатьох з них є деталі кінських вуздечок.

Цілих, добре збережених кінських поховань у пам'ятках Середнього Дону не виявлено, лише в двох курганах знайдено кінські скелети, але свідчення про них не досить вірогідні. В кургані № 3 Частих курганів відкрито в могильній ямі кінське поховання, за даними А. І. Мартиновича, знайдено довгі кістки кінцівок і кілька ребер та зубів, а на крес-

¹ ОАК, 1905—1906. Спб., 1908, с. 82—84; 96—97; Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг.—ИАК, 1911, 43, с. 47—78; Манцевич А. П. Мاستюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа.—АСГЭ, 1973, вып. 15; Замятин С. Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем.—СА, 1946, № 8, с. 9—50; Городцов В. А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г.—СА, 1947, № 9, с. 14—27.

² Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону.—САИ, 1965, ДІ-31.

³ Пузикова А. И. Курганный могильник скифского времени у с. Русская Тростянка.—СА, 1962, № 4, с. 219—224; Пузикова А. И. Два кургана из могильника скифского времени у с. Русская Тростянка.—КСИА АН СССР, 1964, вып. 202, с. 24—33; Пузикова А. И. Новые курганы скифского времени в Белгородской области.—КСИА АН СССР, 1966, вып. 107, с. 80—91; Пузикова А. И. Раскопки могильника скифского времени у с. Дуровка в 1965 г.—МИА, 1969, № 151, с. 82—95.

ленні В. Д. Язикова по-значено лише кілька ребер в анатомічному порядку. Очевидно, С. Н. Замятнін, який опублікував ці матеріали, мав рацію, вважаючи, що в даному випадку йдеться тільки про залишки напутньої їжі⁴.

Н. Е. Макаренко, що досліджував Мастюгинський могильник 1908 р., на плані кургану № 2 вказує поховання лошади, тоді як в описі матеріалів дані про анатомічну належність кістяка беруться під сумнів.

Звичай класти в могилу замість коней предмети кінської вуздечки, що ніби символізують цих тварин, поширений у населення Подоння. В 15 поховальних комплексах виявлено 27 пар вудил з псаліями і без них. Якщо ж врахувати знахідки окремих псаліїв, розрізнених бляшок і низок, то кількість комплексів з цими речами зростає до 36.

Найбільшу кількість вудил (по чотири пари) знайдено в трьох курганах — № 1, 7, 31 групи Частих, три пари — в кургані № 9 у Дуровці, по дві — в курганах № 2 (1906 р.) в Мастюгино та № 1, 13 і 14 — в Тростянці⁵.

Всі вудила залізні і належать до одного типу, широко відомого з кінця VI ст. до н. е.⁶ Вони складаються з двох круглих або прямокутних в перетині залізних стержнів, кінці яких загнуті в кільця. Довжина ланок 10—14 см, одна з них, як правило, на 1—1,5 см коротша другої. Кілька пар вудил мали гвинтоподібно перекручений стержень, вони виявлені в кургані № 11 групи Частих (рис. 2, 3); дві пари (1906 р.) — в Мастюгино; № 14 — в Тростянці; № 9 — у Дуровці. Для більшої ефектності на деяких з них приварювали спеціальні шипи (курган

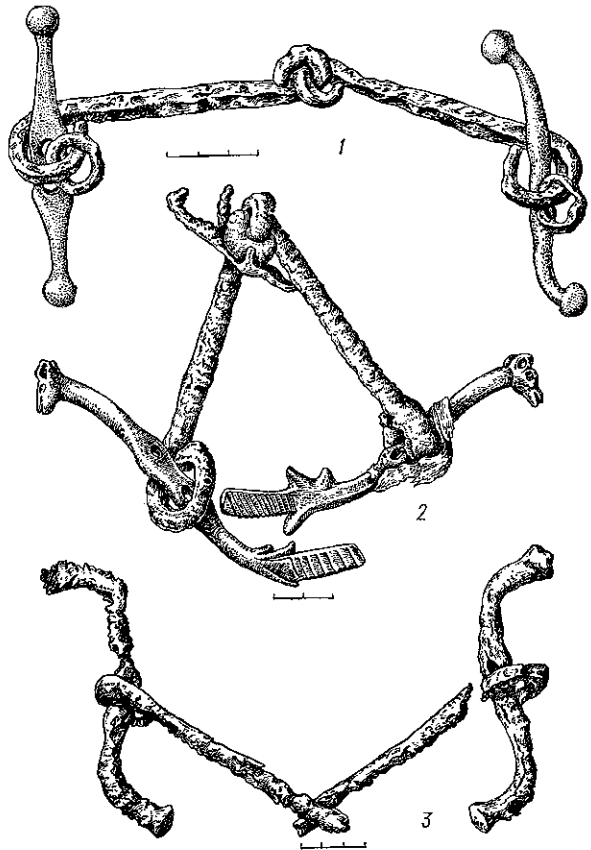

Рис. 1. Залізні вудила з псаліями першого і другого типів:

1 — курган № 2, Мастюгино (розкопки А. А. Спицина). Псалії срібні, вудила залізні; 2 — курган № 13, Руська Тростянка (розкопки автора). Вудила залізні, псалії бронзові; 3 — курган № 7, Часті кургану (розкопки ВУАК).

⁴ Замятнін С. Н. Указ. соч., с. 23.

⁵ Замятнін С. Н. Указ. соч., с. 15, 31; Либеров П. Д. Отчет о раскопках «Частых курганов» Воронежской археологической экспедиции в 1954 г.— Архив ИА АН СССР, л. № 124; Пущикова А. И. Раскопки могильника..., рис. 4, 1—5, 7; ОАК 1905—1906, с. 105—117; Пущикова А. И. Курганный могильник..., с. 220, рис. 1, 9; Пузикова А. И. Два кургана..., с. 31, рис. 10, 13, 21, 23.

⁶ Бронзові гвинтоподібні вудила більш раннього типу знайдені на території Середнього Дону лише один раз поблизу с. Ездоцького (колишнього — Коротоякського, тепер Сторожовського району Воронежської обл.), на оранці поза комплексом. Див.: Исследования Д. Д. К. восточной части памятников VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР.—СА 1953 № 18, с. 66; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов.—МИА, 1961, № 11, с. 75; Либеров П. Д. Указ. соч., рис. 2, 229.

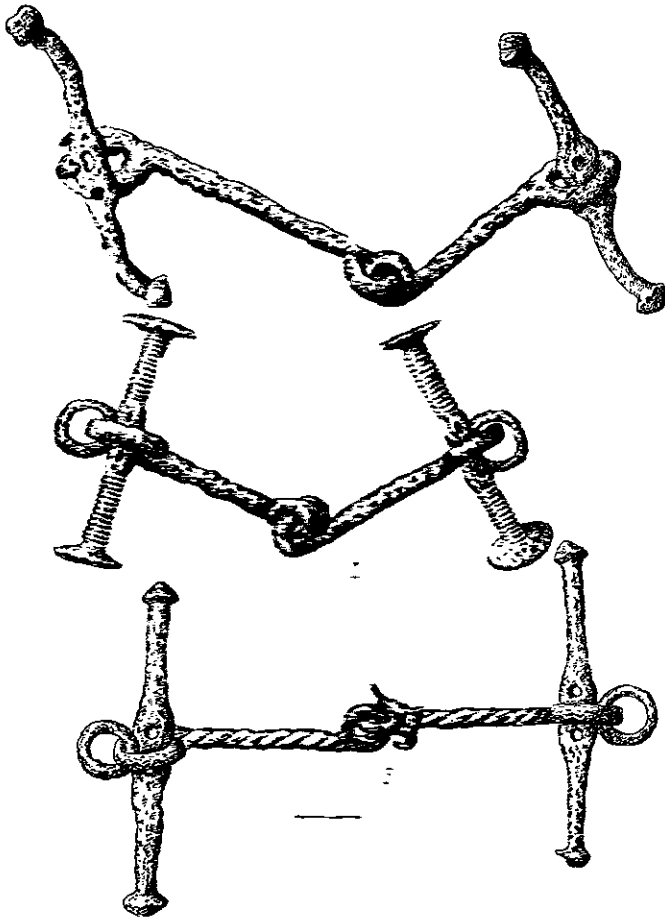

Рис. 2. Залізні вудыля з псаліями першого і другого типів:

1 — курган № 1, Часті кургана (розкопки БУАД); 2 — курган № 13, Руська Тростянка (розкопки автора); 3 — курган № 11, Часті кургана (розкопки П. Д. Ліберова).

№ 9, Дуровка), зокрема в місці зіткнення ланок (кургани № 13 в Тростянці та № 11 в групі Частих) (рис. 1, 2, 3).

Псалії. Кількість їх у зв'язку з масовим пограбуванням курганів не завжди відповідає кількості вудил. Більшість псаліїв виготовлено з заліза (23); деякі з бронзи (3) і срібла (3). За формою і оздобленням кінців вони поділяються на кілька типів.

Перший тип — це псалії 8-подібної форми, найпоширенішої в усіх областях. Кінці їх — переважно у вигляді конічних шишечок (кургани № 2, 1906 р.; № 2/23 — Мастюгіно; № 1, 1910 р. — група Частих; рис. 1, 1; 2, 2). Більшість псаліїв залізні, однак є і срібні (курган № 2, 1906 р., в Мастюгіно; рис. 1, 1). У кургані № 9 Дуровського могильника знайдено екземпляр, виготовлений з двох металів, кінці його покриті гвинтовою нарізкою і завершуються шишечками з бронзи, а середина (в місці 8-подібного розширення) залізна¹.

Варіантом першого типу є псалії у вигляді прямих стержнів з кінцями, відігнутими під прямим кутом в протилежні боки і оформленими як шишечки або розплющені розширення (рис. 1, 3). Їх, очевидно, слід вважати перехідною ланкою від більш ранньої Г-подібної форми до

¹ Пузикова А. И. Раскопки могильника, рис. 117.

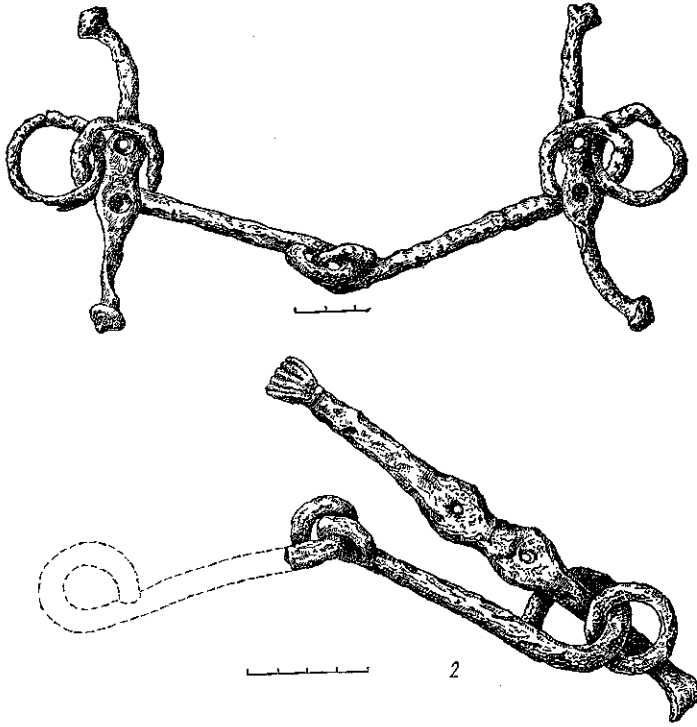

Рис. 3. Залізні вудила з псаліями третього типу (Руська Тро-
стянка):

1 — курган № 14; 2 — курган № 7.

S-подібної. Вудила з такими псаліями трапились в комплексі кургану № 7 (група Частих), датованого V ст. до н. е.⁸

Другий тип представлений бронзовими псаліями з кургану № 13 в Руській Тростянці⁹. Вони прикрашені в звіриному стилі. Один кінець — у вигляді голівки коня, другий — стилізованого копита (рис. 1, 2). Псалії цього типу не характерні для середньодонських пам'яток, але вони досить часто бувають у курганах Лисостепового Придніпров'я. Найближчими аналогіями є знахідки з курганів № 1, 2 поблизу с. Аксютинці (V ст. до н. е.) і псалії з Роменських курганів, виявлених поза комплексом¹⁰. Псалії першого типу були поширені протягом всього часу існування могильників — з V до III ст. до н. е.

Другий тип характеризується прямими псаліями, що закінчуються конічними шишечками або широкими плоскими і напівсферичними шляпками (рис. 2, 2, 3), стержні деяких з них оздоблені прямою нарізкою (кургани: № 9 в Дуровці; № 13, 17 в Тростянці; рис. 2, 2). Виготовлені вони з заліза. Найбільш ранні виявлені у комплексах середини V і рубежу V—IV ст. до н. е. (кургани № 2, 1906 р., в Мастюгіно; № 13 в Руській Тростянці). Псалії цього типу побугують аж до IV—III ст. до н. е. (кургани № 17 в Руській Тростянці; № 11, 1954 р., в групі Частих; № 9 в Дуровці).

Третій тип. Псалії S-подібної форми трапились у двох комплексах могильника (кургани № 7, 14). Кожна пара відрізняється одна від одної оформленням кінців і матеріалом, з якого її виготовлено. Псалії з кургану № 14 залізні. Кінці їх, оформлені у вигляді конічних шишечок,

⁸ Залізняк С. Н. Указ. соч., с. 31.

⁹ Пружкова А. И. Два кургана..., рис. 10, 13.

¹⁰ Ильяшова В. А. Скифы днепровского Лесостепного Левобережья. К., 1968, табл. XVIII, 2.

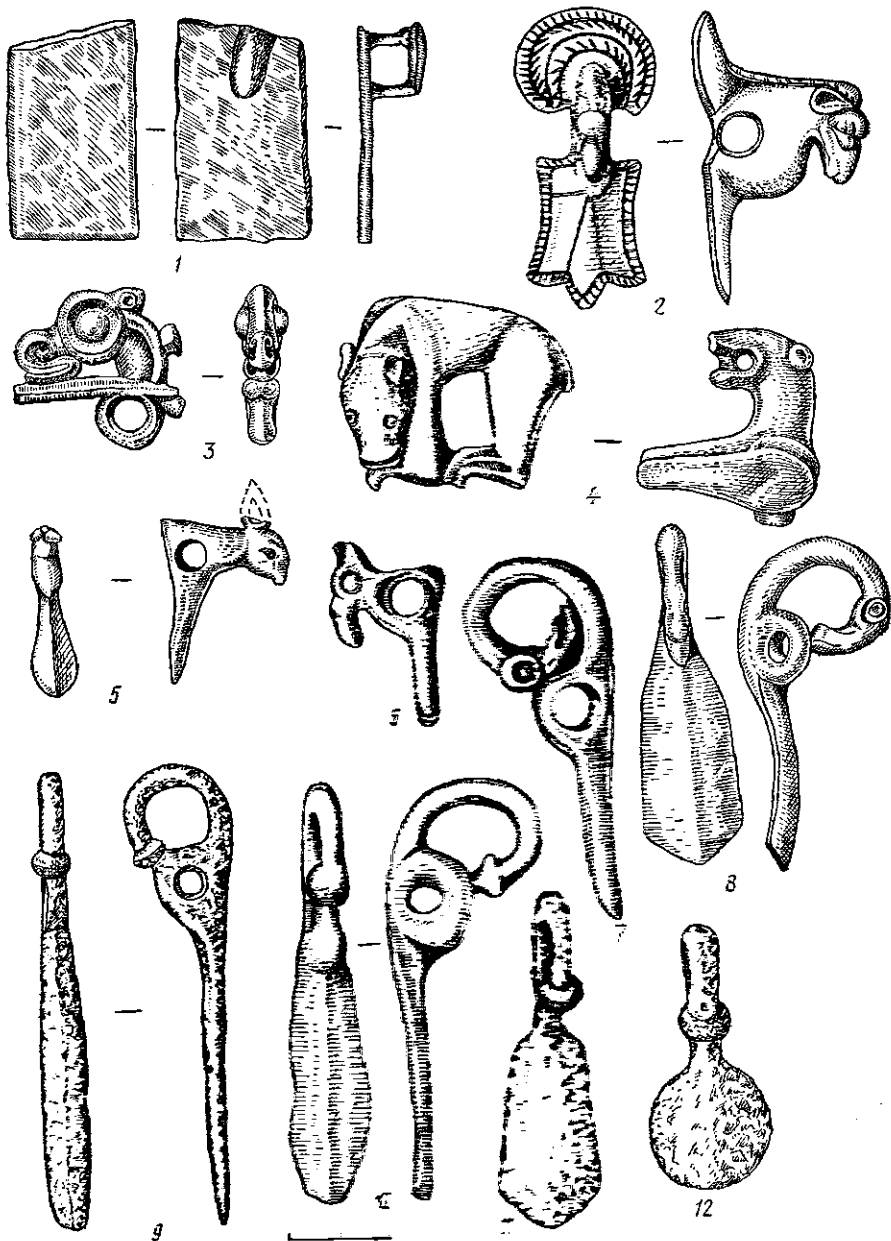

Рис. 4. Типи налобників:

1 — пластинчастий налобник першого типу, курган № 2, Чагі кургани (розкопки П. Д. Ліберова); 2-6 — налобники другого типу з різноманітними скульптурними голівками тварин: 2, 4, 5 — кургани № 11, 8, 6, Чагі кургани (розкопки В. А. К. 2, 5 — кургани № 14, 18, Руська Гростянка (розкопки автора); 3 — курган № 1, Чагі кургани (розкопки В. А. К.); 7 — курган № 17, Руська Гростянка (розкопки автора); 8, 11 — курган № 13.

повернуто в площинах, перпендикулярних одна одній (рис. 3, 1). Подібний прийом відзначений К. Ф. Смирновим у сарматських пам'ятках¹¹. Уламок псалія від другої пари вувел з того ж кургану срібний. Досить незвичайним є псалій з кургану № 7: кінці його плоско розковані і на зовнішньому боці нанесені поздовжні насічки, що утворюють

¹¹ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 85, рис. 46, 4.

розчепірену шестипалу лапу (рис. 3, 2). Всі три екземпляри виявлені в комплексах IV ст. до н. е.

Вузечка. Для кінського спорядження застосовувалась ремінна вуздечка. Цілих у середньодонських пам'ятках не знайдено, але уявлення про їх влаштування дають численні знахідки в похованнях суміжних областей Лівобережжя Лісостепового Дніпра, а також серед пам'яток синхронних культур на території гірськоалтайських племен¹². Вузечка складалась з налобного, наносного, потиличного і нащічних ременів. Останні в місцях з'єднання з псалиями розділялися на два кінці.

Налобники. До складу кожного вуздечкового набору, як правило, входила бляха, що прикрашала лоб і передню частину морди коня. Пластинчасті налобники, широко розповсюджені на Лівобережжі й Правобережжі Дніпра¹³, на Середньому Дону не трапились. Можливо, до них належить прямокутна бляха (верх обламано) з петлею на звороті, виявлена в кургані № 38 групи Частих, комплекс якого датується амforoю фасоського типу V—IV ст. до н. е. (рис. 4, 1).

Нечисленну групу налобників другого типу подано у звіриному стилі зі скульптурно оформленою голівкою, що виступає вперед, або частиною тулуба якої-небудь тварини: коня, ведмеда, зайця, так званого вухастого грифончика. Зображення останнього набуло значного поширення в інших областях (рис. 4, 2—6)¹⁴.

Найбільшу групу становлять налобники характерної для Середнього Дону форми, виготовлені з бронзи і заліза. Вони являють собою голівку птаха з довгою, зігнутою в петлю шиєю, яка є продовженням овального щитка (кургани № 1 з групи Частих, № 1—з Дуровки; рис. 4, 7—12). Подібні налобники трапляються майже при кожному вуздечковому наборі і відрізняються один від одного лише формою щитка. Він може бути видовжено-овальним у вигляді листка верби, витягнутого шестикутника або зовсім круглий.

Перехід до схематичних зображень припадає на час, більш ранній, ніж V ст. до н. е., що підтверджується знахідкою в кургані № 29/21, який датується серединою V ст. до н. е., залізного налобника описаної вище спрощеної форми. Однак бронзові налобники у вигляді голівки птаха продовжують існувати і пізніше, про що свідчать матеріали комплексів, датованих V—IV і IV—III ст. до н. е. (кургани № 1, 1910 р., група Частих і № 1 в Дуровці). В останньому випадку бронзовий налобник трапився одночасно із залізним (рис. 4, 7, 12).

Для закріплення ремінного наголовача використовувалась досить складна система різних вузлів¹⁵, які зверху покривались металевими бляхами, часто виконаними в звіриному стилі. Бронзові й срібні бляшки, що входили до складу прикрас кінських вуздечок, відрізняються великою різноманітністю мотивів.

Чотири бляшки у вигляді згорнутого в кільце хижача трапились в курганах № 1, 9 групи Частих і № 10 в Тростянці (рис. 5, 1—4). Подібний мотив широко відомий і неодноразово описаний¹⁶. Зображених на середньодонських бляшках тварин важко визначити. Відсутність ознак хижача котячої породи і наявність таких особливостей, як

¹² Ильинская В. А. Указ. соч., рис. 28, 30, 34, 36, 37, Грязнов М. П. Первый Пазырыкский курган. Л., 1950, рис. 20, 6—9, 11, 15.

¹³ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.—САИ, 1967, Д1-4, табл. 28, 9—11; Ильинская В. А. Указ. соч., рис. 33.

¹⁴ Ильинская В. А. Указ. соч., табл. V, 5, 17; XVI, 7, 9; Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 29, 8, 12, 22.

¹⁵ Ильинская В. А. Указ. соч., рис. 31, 32.

¹⁶ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 134, табл. XXVIII, 3—5; Смирнов К. Ф. Вооружение., с. 92; Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964, с. 223; Яковенко Э. В. Уздечный набор V в. из Восточного Крыма.—КСИА АН СССР, 1970, вып. 124, с. 58, рис. 24, 3; Либеров П. Д. Курганы у с. Константиновка.—КСИИМК, 1951, вып. 37, с. 137—143; Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 31, 6.

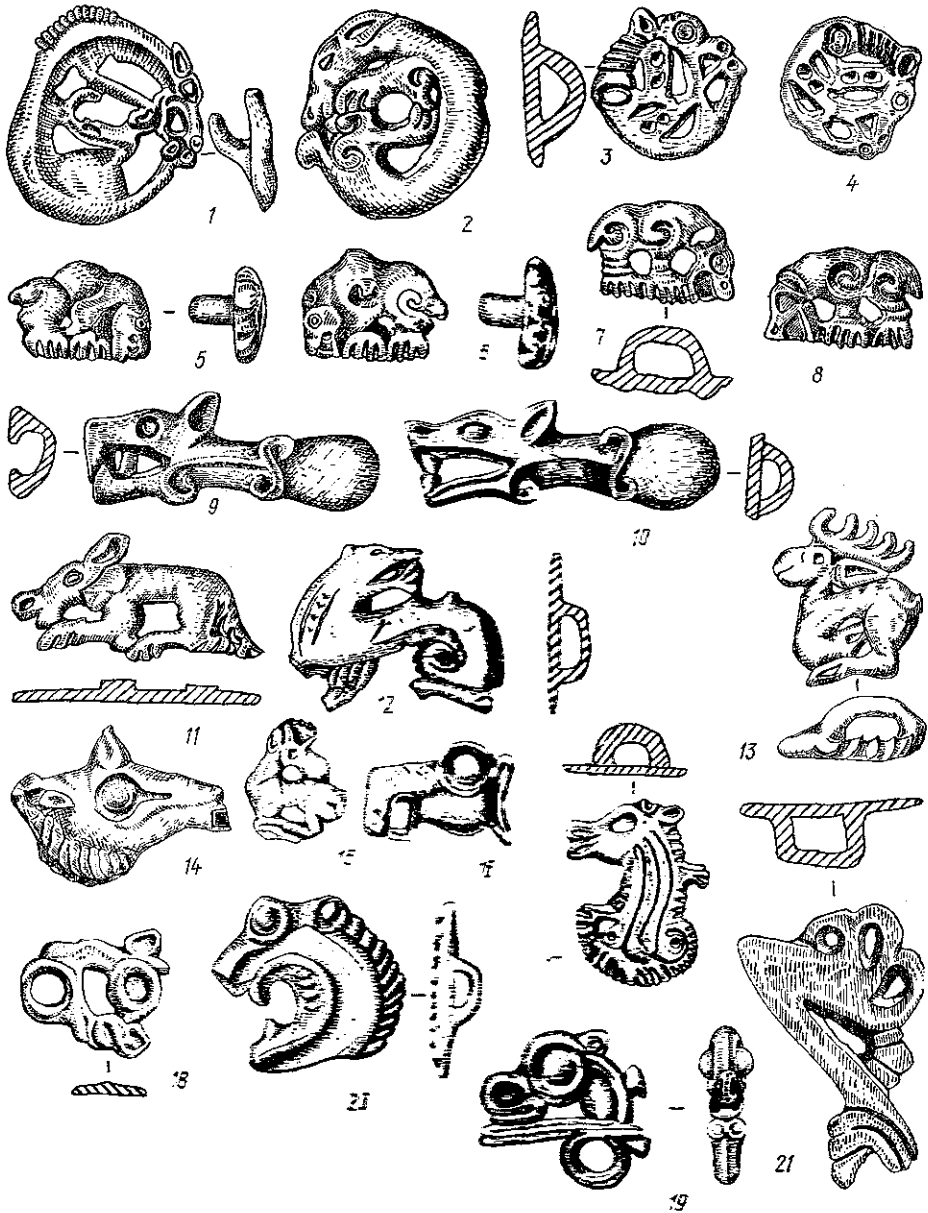

Рис. 5. Прикраси кінських вуздечок.

1, 2, 11–16, 20 — Часті кургани (розкопки БУІХ П. П. Ліберова); 3, 4, 19 — Руська Гостянка; 7, 8, 10, 17 — Журівка (розкопки автора); 5, 6, 9, 12, 13 — Матіяго (розкопки Н. Е. Макаренка і П. Д. Ліберова).

притиснуте вуха трикутної форми, пальчасті лапи, розкрита паща, дають підставу вважати, що тут зображено звірів зовчої породи. Цей мотив виник, імовірно, на основі більш раннього образу згорнутої в кільце тварини з котячими ознаками.

Найбільш ранній екземпляр подібних блях, знайдений в кургані № 8 з групи Частих (рис. 5, 1), майже повністю аналогічний бляшці з кургану № 398 поблизу с. Журівки¹⁷, якій датується першою половиною V ст. до н. е. Дві бляшки виявлено в кургані № 10 у Руській

¹⁷ Смирнов К. Ф. Савроматы, рис. 79, 2–5; 83, 5, 8.

Тростянці (рис. 5, 3, 4), одна — в кургані № 1 (1910 р.) групи Частих, датованому IV—III ст. до н. е. (рис. 5, 2). Таким чином, описаний мотив звіриного стилю побутував на Середньому Дону протягом кількох століть.

Зображення ведмедя — найпопулярніший сюжет середньодонського звіриного стилю — є на чотирьох вуздечкових бляшках і налобниках. Композиція одноманітна: голова звіра опущена вниз, у розкритій пащі — вищирені ікла, лапи ластоподібні, м'язи ніг підкреслені волютами (рис. 5, 5—8). Знахідки речей з подібним зображенням ведмедя в інших областях поодинокі (поясний гачок, виявлений поблизу с. Бажиган), тому їх, очевидно, слід вважати запозиченнями з території Подоння. Ці бляшки виявлено в курганах середини V ст. (№ 29 в Мاستюгино) і IV—III ст. до н. е. (№ 9 в Дуровці).

Бляшки у вигляді голови собаки або вовка, виявлені в курганах № 40/26 в Мاستюгино і № 9 в Дуровці, майже ідентичні, створюється враження, що вони виготовлялись одним майстром або в одній майстерні. Тварини зображені з витягнутою вперед мордою, розкритою пащею, гострими іклами, вухом, що стирчить, і S-подібною закрутою, яка обмежувала шю (рис. 5, 9, 10). Найближчою аналогією їм є зображення вовків на поясних гачках з тих же середньодонських курганів, а також на бронзових прикрасах, що імітують ікла кабана, якими оздоблено кінські вуздечки у савроматських курганах могильника П'ятимари 1¹⁸. Знайдено бляшки в добре датованих комплексах IV—III ст. до н. е.

Зображення вовка у вигляді порожнистих фігурок простежено двічі — в курганах № 11, 1915 р., і № 11, 1954 р., з групи Частих. В першому випадку поза незвичайна для хижака: підігнуті під живіт пальчасті лапи і повернута назад голова. У відкритій пащі виступають ікла, ними звір шматує хвіст, що сягає морди (рис. 4, 5, 12). В другому випадку зображення більш реалістичне: морда і ноги витягнуті вперед, вухо притиснуте до спини, пухнастий хвіст торкається землі. Тварина немовби крадеться, припавши до землі (рис. 5, 11). Назвати хоча б скільки-небудь близькі аналогії досить важко. Очевидно, ці бляшки — локальний варіант звіриного стилю. Датуються обидві вони IV—III ст. до н. е.

Леви з відкритою пащею і вищиреними іклами зображені на чотирьох бляшках, які прикрашали ремінні перехрестя вуздечки з кургану № 7 групи Частих¹⁹ (рис. 5, 20). Такі бляшки могли бути кінцевими пряжками в набірних поясах²⁰, але найчастіше вони зустрічаються серед предметів кінської збруї. Аналогії численні: в курганах поблизу с. Аксютинці, с. Журовки (№ 400 і 401), в кургані № 32 Німфейського некрополя та ін. Дати усіх названих комплексів не виходять за межі V ст. до н. е. Ливарні форми для відливки подібних бляшок, знайдені в грецьких містах-колоніях (в районі Ольвії), свідчать про їх причорноморське виробництво²¹.

Олень зображений на восьми бронзових бляшках від чотирьох вуздечок з кургану № 1 групи Частих. Він лежить з підігнутими ногами, роги у вигляді віяла розпростані над спиною. Голови чотирьох оленів повернуті вправо, чотирьох — вліво, що свідчить про їх парність (рис. 5, 13). Бляшки прикривали місця перехрещення нащічних ременів з налобними або наносними по обидва боки морди коня.

¹⁸ *Замятнин С. Н.* Указ. соч., рис. 18; 19, 1.

¹⁹ *Петренко В. Г.* Указ. соч., табл. 37, 17; *Черненко Е. В.* Скифский доспех. К., 1968, рис. 36, 1—2.

²⁰ *Ильинская В. А.* Указ. соч., с. 132, табл. XXVI, 6.

²¹ *Ильинская В. А.* Указ. соч., с. 131, табл. X, 7; XXVIII, 11; XXXI, 11.

Бронзові бляхи у вигляді голівок лося виявлені в курганах № 4, 1910 р., і № 10, 1955 р. Фігурка лося знайдена в кургані № 8, 1912 р., могильника Часті кургани.

Найбільш ранньою за часом (V ст. до н. е.) і лаконічною за манерою зображення слід вважати бляшку з кургану № 10 (рис. 5, 16), аналогічну знахідкам з курганів № 499 поблизу с. Басівка і № 12 в уроч. Стайкін Верх. Бляшка з кургану № 4 (рис. 5, 14) близька за манерою виконання до прикрас з кургану № 2 поблизу с. Борзна і з пам'яток Правобережжя²², але відрізняється від них більшим реалізмом, відсутністю декоративності, численних воліт і пальметок на місці вуха, носа і шиї.

На цілій бляшці лось зображений лежачим, ноги підігнуті, голова повернута назад, морда з'єднана зі спиною (рис. 5, 15). Аналогічно оформлені бляшки з курганів Лівобережного і Правобережного²³ Дніпра, датованих VI—V ст. до н. е. Незначна кількість зображень лося поряд з численними мотивами оленя свідчить, певно, про те, що на Середньому Дону цей образ не знайшов великого поширення.

Голови коней зображені на трьох бляшках з курганів № 1, 1908 р., в Мастюгіно, № 9 в Дуровці, № 14 в Руській Тростянці. На двох (з Мастюгіно і Руської Тростянки) рисунок досить близький (рис. 4, 3, 5, 19); характерним є величезне опукле око; ніс і губи передано у вигляді S-подібного завитка, маленькі вуха підкреслені кружальцями, на шиї — великий виступ і грива. Під голівкою коня на бляшці з Руської Тростянки проходить планка з петлею. Цю бляшку знайдено серед набірних обоймочок, нанизаних на залишки ременів, вона являла собою, імовірно, налобник (рис. 5, 19). На мастюгінській бляшці голова з частиною шиї утворює петлю, що закінчується внизу кільцем для прикріплення. Як показує площинний характер зображення, бляшка мала прикривати ремінні перехрестя (рис. 5, 18).

Бляшка з Дуровки зображує голову коня, повернуту вліво. Вигин шиї підкреслений трьома опуклими лініями, дві з яких закінчуються внизу боковими волітами. Грива, передана неглибокими насічками, переходить у віялоподібну прикрасу внизу бляшки. На звороті — горизонтальна петля (рис. 5, 17). Всі бляшки з кінськими голівками датуються IV і IV—III ст. до н. е.

Аналогічні, але дуже стилізовані зображення виявлені в курганных комплексах Лівобережного Дніпра і на території степової Скіфії²⁴. Крім того, певна подібність спостерігається на кістяних псаліях з кургану № 2 поблизу с. Аксютинці²⁵.

У складі прикрас кінської вуздечки є дві бляшки із зображенням задньої ноги тварини. Перша походить з кургану № 2 23 в Мастюгіно²⁶. Стегно оформлене тут за допомогою закруток, а нижня частина має вигляд сильно стилізованої звіриної лапи. Між зігнутим стегном і лапою вставлена трипелюсткова пальметка (рис. 5, 21). На другій бляшці (з Руської Тростянки) стегно і нижня частина ніг також оформлені у вигляді закруток, зверху півколом йде ряд опуклих півкульок (рис. 6, 1).

Зображення задньої частини тварин є досить частими серед виробів у звіриному стилі. Спочатку вони досить реалістичні, але з часом схематизм рисунку збільшується. Якщо на початку типологічного ряду поставити бляшку з кургану № 3 в уроч. Галуцино, що датується V ст. до н. е., і дуже близьку до неї мастюгінську, а в кінці його — схематизовану бляшку IV—III ст. до н. е. з кургану № 66 Бобрицького мо-

²² Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 31, 5, 9, 12, 19.

²³ Ильинская В. А. Указ. соч., табл. XIX; 2; Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 29, 21.

²⁴ Лёсков А. М. Новые сокровища курганов Украины. Л., 1972, рис. 42.

²⁵ Ильинская В. А. Указ. соч., табл. XX.

²⁶ Башиллов В. А. Курганы с трупосождениями у с. Мастюгино. — СА, 1963, № 2, рис. 5, 2.

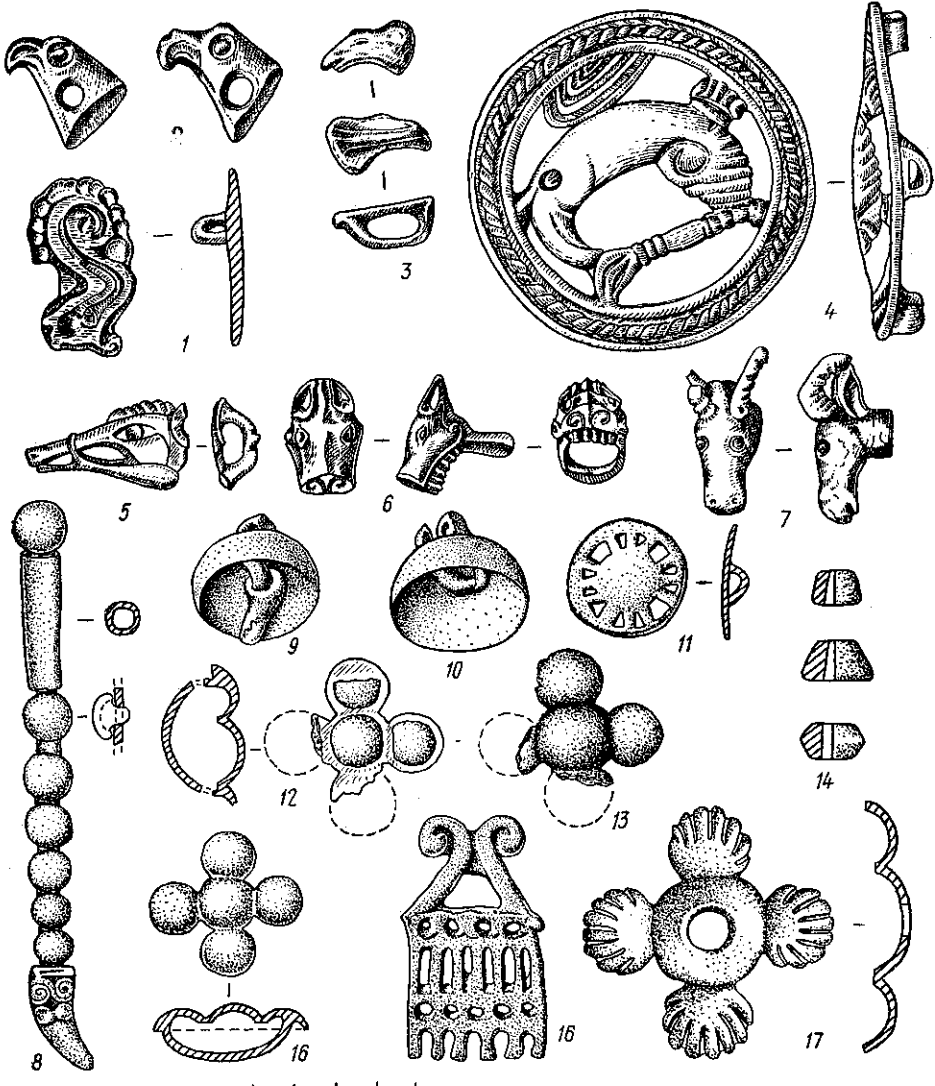

Рис. 6. Прикраси кінських вуздечок:

1, 8, 11, 14—16 — Руська Тростянка; 2, 5, 7, 9, 10, 12, 17 — Часті кургани (розкопки ВУАК і П. Д. Ліберова); 6 — Мастогино (розкопки Н. Е. Макаренка і П. Д. Ліберова).

гильника, то описані зразки повинні були б стояти в середині цього ряду, як і бляшки з кургану Солоха²⁷.

Зображення птахів у вигляді цілих фігур і схематичних голівок наявні в чотирьох комплексах могильника Часті кургани: поховання № 1, 8 (розкопки ВУАК), № 37, 38 (розкопки П. Д. Ліберова)²⁸. На одних бляшках зображений птах, який клює їжу (курган № 8), на інших — зігнутий в кільце так, що його дзьоб торкається лап (№ 1). В останньому випадку він оточений колом, яке складається з двох гладких ободів і розташованого між ними мотузяного (рис. 6, 4).

²⁷ ДП, т. 2, табл. XIX, 3206; Петренко В. Г. Указ. соч., табл. 30, 20; Смела, III, с. 130, рис. 68; Веселовский Н. И. Расследование кургана Солоха.— ОАК за 1913—1915 гг., с. 127—130, рис. 206, 209, 211.

²⁸ Замятнин С. Н. Указ. соч., рис. 6, 1, 2; 14, 7; Либеров П. Д. Памятники., табл. 24, 51; рис. 2, 133, 134.

Чотири бляшки з кургану № 38 являють собою порожнисті конуси з отвором для ременя на одному кінці, загнутим дзьобом і круглим оком — на другому (рис. 6, 2). На бляшці з кургану № 37 зображена дуже схематизована пташина голівка (рис. 6, 3). Незважаючи на те що мотив птаха-хижака був одним з найулюбленіших і відзначався різноманітністю, важко назвати близькі аналогії округлим бляшкам з кургану № 1. Прикраси у вигляді скульптурної голівки птаха мали велике поширення. Датуються середньодонські бляшки з птахами в значному діапазоні: від рубежу VI—V до V—III ст. до н. е.

Крім описаних мотивів можна назвати поодинокі знахідки бляшок із зображенням голівок кабана (курган № 7, група Частих), барана (курган № 11, 1915 р., група Частих) і двох фігурок невідомої тварини, схожої на бичка із зубастою пашею (Мастюгинський курган № 2, 1906 р., або 29/21, за нумерацією П. Д. Ліберова)²⁹. Зображення кабана в пам'ятках Середнього Дону трапляються досить часто на поясах, пряжках, прикрасах, золотих бляшках. Вузечкова бляшка (рис. 6, 5) відрізняється від них реалізмом виконання. Баран зображений на бляшці і налобнику з кургану № 11, 1915 р. (рис. 2, 2, 6, 7), а також на протомі ритона грецької роботи з кургану № 1 в Дуровці³⁰.

Поряд з прикрасами, виконаними в звіриному стилі, цікаву й оригінальну групу становлять бляшки геометричних обрисів. До них передусім належать знахідки, виявлені в курганах № 1, 1910 р., групи Частих, № 8, 13 в Руській Тростянці (рис. 6, 16)³¹. А. І. Мартинович вважав їх зображенням китиць, а С. Н. Замятнин трактував як обриси кочової кібітки або чума³². Яке з припущень найбільш вірогідне — сказати важко. В даному випадку необхідно відзначити, що подібні зображення суто локальні і трапляються лише на Середньому Дону, в інших районах аналогії їм невідомі.

Невелику групу прикрас вузечки складають хрестоподібні бляшки, які утворені з п'яти напівсфер і мають петлю на звороті (курган № 11, 1954 р., групи Частих³³; № 17 в Руській Тростянці; рис. 6, 12, 13, 15, 18), а також прорізні ажурні бляшки у вигляді двох ободів, з'єднаних між собою 12 перемичками, скомпонованими по три (кургани № 17, 18 в Руській Тростянці; рис. 6, 11)³⁴.

Незважаючи на зовнішню відмінність, бляшки близькі за своїм значенням: вони, очевидно, втілювали солярну символіку, а за походженням пов'язані з подібними виробами з кістки і бронзи ще передскіфського часу³⁵. Форма і контури таких бляшок досить різноманітні. Середньодонські прикраси вузечки є, мабуть, найпізнішими виробами цього типу, бо комплекси курганів, в яких вони виявлені, не можуть датуватись часом більш раннім, ніж IV ст. до н. е.

Дзвіночки. Також застосовувались для оздоблення кінської вузечки. За весь час робіт у могильнику Часті кургани їх було виявлено 31 екз. З них — 29 бронзові (кургани № 1, 4, 11; розкопки ВУАК і В. А. Городцова), два срібні (курган № 13, 1915 р.)³⁶. Чотири дзвіночки з кургану № 1 півсферичні, з круглим вухком і залізною дужкою всередині для підвішування залізного язичка, який зберігся в одному з них (рис. 6, 9). Форма трьох екземплярів з курганів № 11, 13 близька

²⁹ Замятнин С. Н. Указ. соч., рис. 19, 2; рис. 27, 5, 6; Ліберов П. Д. Памятники..., рис. 2, 164.

³⁰ Пузикова А. И. Новые курганы... рис. 30, а, б.

³¹ Замятнин С. Н. Указ. соч., рис. 6, 7; Пузикова А. И. Два кургана..., рис. 10, 9.

³² Замятнин С. Н. Указ. соч., с. 17 та іє.

³³ Ліберов П. Д. Памятники..., табл. 23, 23, 37; 38, 39.

³⁴ Там же, табл. 23, 10.

³⁵ Іллінська В. А. Скіфська вузла VI ст. до н. е.— Археологія, 1961, т. 13, с. 55—59, рис. 14.

³⁶ Замятнин С. Н. Указ. соч., рис. 6, 6; рис. 30, 1—3; Городцов В. Н. Раскопки «Частых курганов»..., рис. 14, 1.

до конічної, незвичайний вигляд мають дзвіночки з кургану № 4 (розкопки В. А. Городцова), що являють собою конус з трикутними прорізами у нижній частині³⁷. У кургані № 1 вони знайдені серед речей кінського спорядження, що підтверджує їх зв'язок з вуздечками. Досить імовірна належність до вуздечкового набору і дзвіночка з кургану № 11. В курганах № 13, 4 вони знайдені разом з предметами, розкиданими в могилі після її пограбування, але в цьому похованні не збереглося інших деталей від кінської вуздечки, тому досить важко з'ясувати призначення дзвіночків у даних комплексах.

Ворварки. Ці предмети із золота, срібла, бронзи, заліза і кістки нерідко трапляються у вуздечкових наборах Придоння. Кількість їх може коливатися від 1 до 12. Форми досить різноманітні: конічні, біконічні, ввігнуто-конічні, грановані, півсферичні; поверхня гладка або рубчаста, нижня частина прикрашена мотузковим або суцільним пунсонним орнаментом (рис. 6, 14)*.

В. А. Іллінська вважає, що вони найчастіше застосовувались для закріплення кінцевих вузлів різного роду ременів³⁸. Безсумнівно, їх використовували також і для закріплення китиць, що прикрашали кінський убір. Декоративними були золоті ворварки великих розмірів, виявлені, зокрема, в курганах № 7, 8, 23 групи Частих і № 1 в Руській Тростяні.

Розглянувши окремі частини вуздечки та її прикраси, спробуємо реконструювати деякі з них в хронологічній послідовності.

Чотири найбільш ранніх вуздечкових набори з кургану № 7 групи Частих збереглися не повністю. У їх складі були: чотири пари залізних вудил із залізними псаліями, кінці яких відігнуті в різні боки під прямим кутом; два кільця овальної і круглої форми та два ремені, закріплені на кожному кільці трьома конічними бронзовими бляшками; п'ять бронзових бляшок з щитком у формі півциліндра і масивною дужкою та 98 півсферичних з петлею на звороті; чотири бронзових бляхи у вигляді лев'ячих голів з розкритою пащею; дві масивні гладкі золоті ворварки діаметром 4 і 2,4 см та золота півсферична бляшка.

Важливо відзначити, що в комплексі збереглися залишки ременів наголовача з нанизаними на них бляшками. І хоча за цими незначними фрагментами важко відтворити повну форму вуздечки, однак приблизно можна намітити схему розташування бляшок на морді коня. Бляшки, на яких зображено голови лева і кабана, очевидно, закривали перехрестя налобних і наносних ременів з нашчичними. Конічні, півциліндричні і півсферичні бляшки прикрашали поверхню і закріплювали згорнуті ремені, а золоті ворварки стягували ремінні вузли й китиці. Складніше визначити місце чотирьох залізних і бронзових кілець. Залишки двох ременів на бронзових кільцях, можливо, свідчать про використання їх для кріплення повода з вудилами, тим більше що додаткових кілець на вудилах цього комплексу не виявлено.

Дві вуздечки з кургану № 2, 1906 р., Мاستюгіно, № 29/21 — за нумерацією П. Д. Ліберова — датуються серединою V ст. до н. е. Вудила, виготовлені з круглого і чотиригранного перекрученого залізного дроту, мали додаткові кільця для повода. Одна пара вудил супроводжувалась S-подібними срібними псаліями (перший тип, рис. 1, 1); друга — залізними у вигляді прямих стержнів з круглими плоскими головками (другий тип).

³⁷ Дзвіночки аналогічних форм знайдені в курганных комплексах Правобережжя Лісостепового Дніпра. Див.: *Петренко В. Г.* Указ. соч., табл. 32, 32—34, 40.

* Ворварки застосовувались не тільки для кінської вузди. Знахідки їх у деяких комплексах на поясі кістяка (курган № 10 в Дуровці) разом з панцирними пластинками (курган № 11/16 в Мاستюгіно і № 9 в Дуровці), наявність відбитків якогось виробу типу сумочки (курган № 9 в Дуровці) свідчать про широке використання ворварок у побуті як гудзиків для застібок.

³⁸ *Ильинская В. А.* Указ. соч., с. 136.

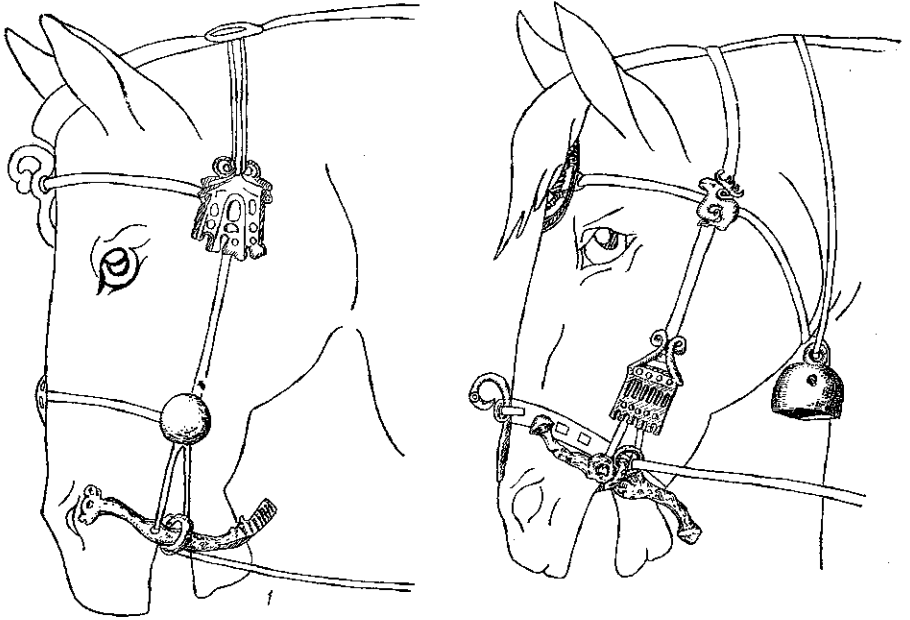

Рис. 7. Реконструкція вуздечок V—IV і IV—III ст. до н. е.:

1 — курган № 13, Руська Тростянка; 2 — курган № 14, Руська Тростянка.

Вуздечкові прикраси, що збереглися, представлені двома парними фігурками ведмедів, зображених у позі, звичайній для середньодонських пам'яток, та двома срібними фігурками зубастих тварин; крім того, є дві гладкі бронзові бляшки з петлею на звороті, залізний налобник і кілька залізних ворварок. Оскільки зображення ведмедів звернуті праворуч і ліворуч, можна вважати, що ці бляшки прикрашали перехрестя нащичних ременів. Скульптурні бляшки у вигляді голівок зубастих тварин, імовірно, були наносниками. Налобник з плоским краплеподібним шитком, загнутим петлею верхнім кінцем (обламанним) і отвором для прикріплення до ременя — найбільш типовий для вуздечкових наборів Середнього Дону і побутує до IV—III ст. до н. е.

До рубежу V—IV ст. до н. е. належать вуздечки з курганів № 1 в Дуровці і № 13 в Руській Тростянці. Від двох наборів у кургані № 1 збереглися: залізні вудила, два налобники, два залізних кільця, три масивні півсферичні бляшки з петлею на звороті (дві з них мають рубчасту поверхню), 12 залізних і одна бронзова конічні ворварки. Найбільш цікавими предметами є залізний і бронзовий налобники у вигляді пташиних голів (рис. 4, 7, 10).

Вуздечкові набори з кургану № 13 також збереглися не повністю. Крім двох пар вудил і двох налобників знайдено чотири бронзові круглі бляхи з петлею на звороті: два залізні кільця з виступом — штирем з одного боку; десять залізних і бронзових конічних ворварок, бронзову двочленну пряжку і бронзову бляшку у вигляді китиць чи обрисів чума. Приблизне розташування прикрас даво на рис. 7, 1.

Що ж до призначення пряжок, які складаються з кільця і з'єднаного з ним трикутника, то вони могли використовуватись по-різному: для прикріплення повода до вудил (тоді їх повинно бути по дві в кожному наборі)³⁹; для застігування підборідних ременів на зразок чумбурного блока. У савроматів пряжки подібних форм застосовувались також для застіжки підпружних ременів сідла⁴⁰.

³⁹ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 116, рис. 28, 30, 34.

⁴⁰ Смирнов К. Ф. Вооружение..., с. 88.

До IV ст. до н. е. належать деякі вудила і вуздечкові набори з курганів № 1, 7, 14, 17, 18 у Руській Тростянці, № 2/23 в Мاستюгино. Більшість вудил цього часу має додаткові кільця (кургани № 7, 14, 17). Найвні псалії першого (№ 2/23), другого (№ 17) і третього типів (№ 7, 14). У наборі прикрас вуздечки виявлено бляшки у звіриному стилі із зображенням голівок коней і задньої ноги тварини (№ 1, 1908 р., № 2/23 в Мастюгино; № 14 в Руській Тростянці); великі плоскі півсферичні і хрестоподібні бляхи (№ 14, 17, 18 в Руській Тростянці); круглі прорізні бляшки (№ 17, 18 в Руській Тростянці), які були, безсумнівно, відображенням солярного культу.

Налобники найчастіше залізні, з подовженим щитком (№ 7, 17, 18), рідше бронзові у вигляді голівки коня або вухастого грифончика (№ 14, 18). Ремені вуздечок були суцільно унізані бронзовими обоймочками і бляшками, що вдалось простежити документально в курганах № 14 і 18. У першому випадку (№ 14) залишки ременів, просунутих крізь обоймочки, являли собою, імовірно, перехрестя налобних і нащічних ременів з налобником у вигляді голівки коня. В кургані № 18 вдалось з'ясувати розташування і черговість нанизування прикрас, а також оформлення кінців ременів. Бляшки розташовувались так: півсферична порожниста трубочка, шість півсферичних, кінець ремня закривала бляшка у вигляді язичка, прикрашеного зверху чотирма циркульними кружками (рис. 6, 8).

Реконструкція вуздечки IV ст. до н. е. дана на підставі добре датованих знахідок з кургану № 14 в Руській Тростянці (рис. 7, 2). У IV—III ст. до н. е. форма вудил не змінюється: на деяких екземплярах, як уже згадувалось, є спеціальні шипи (курган № 2, 1954 р., група Частих), трапляються перекручені стержні (кургани № 11, 1954, група Частих, № 9 в Дуровці); майже на всіх вудилах — кільця для повода.

Вудила супроводжуються залізними і бронзовими (рідко) псаліями першого і другого типів (кургани № 11, 1954 р., групи Частих, № 9, Дуровка), що закінчуються головками і шишечками. Стержні у деяких з них мають пряму і косу нарізку (курган № 9, Дуровка).

Прикраси вуздечки цього часу відзначаються найбільшим багатством і різноманітністю мотивів. Велика кількість бронзових бляшок і обоймочок (до 100 в одному комплексі) свідчать про те, що ремені були суцільно унізані ними. Перехрестя ременів прикрашають фігурки й голівки собаки, барана, коня, ведмедів, оленів, птаха тощо, а також бляшки хрестоподібні і багатопелюсткові, бляхи у вигляді китиць або хаток, бронзові та срібні дзвіночки (рис. 5, 7—9, 10, 13, 18; рис. 6, 4, 9, 10, 12, 13, 17; кургани № 1, 1910 р., і № 11, 1954 р., групи Частих, № 9 в Дуровці).

Налобники цього часу також різноманітні за своїми мотивами. Це голівка барана (курган № 11, 1915 р., рис. 4, 2); голівка птаха з вигнутою шиєю або птах, вміщений в коло (курган № 1, 1910 р., групи Частих; рис. 5, 3), звичайний залізний налобник зі щитком і загнутим в петлю кінцем (курган № 11, 1954 р., групи Частих).

Деяко незвичайний за своїми прикрасами вуздечковий набір з кургану № 11 (розкопки ВУАК). Крім звичайних вудил, півсферичних залізних, обтягнутих золотом і срібних бляшок, конічних срібних ворварок і бронзового дзвіночка, в нього входили срібні налобники і два нащічники досить оригінальної форми. На поверхні останніх нанесено незвичайно складні візерунки. Так само орнаментовані налобник у вигляді шатка з голівкою барана і бляшка, на якій зображено фігурку собаки або зовка. Подібний прийом орнаментативної не характерний для середньовісних пам'яток, і наявність його на деяких речах кінського убору слід мабуть, пояснювати запозиченням із Степової Скіфії (курган Огуз, Краснокутський), де він, в свою чергу, пов'язаний з фракійським впливом.

У поховальних комплексах III ст. до н. е. знахідки кінської вуздечки відсутні та й поховання цього часу на Середньому Дону поодинокі.

Отже, починаючи з V ст. до н. е. вудила і псалії у племен Середнього Дону, як і скрізь, не зазнають значних змін.

Різні варіанти в оформленні вудил, наприклад застосування шипів і перекручених стержнів, додаткові кільця для поводів на зовнішніх кінцях, досить поширені в комплексах Середнього Дону, не змінюють конструкції вуздечки в цілому. Основний принцип залишається той самий: ковані залізні вудила з круглими нерухожими кільцями і псалії з двома отворами. У кінському уборі необхідно відзначити велику схожість багатьох бляшок, виготовлених у звіриному стилі, з подібними прикрасами, виявленими в суміжних областях поширення скіфоїдних культур, і передусім в Лівобережжі і Правобережжі Лісостепового Дніпра.

Культура середньодонських племен, які розселилися на східній околиці скіфського світу по сусідству з савроматськими племенами, також залишила свій слід, що виявилось у подібності окремих предметів кінського спорядження. Крім того, слід зазначити, що племена Середнього Дону створюють ряд локальних, невідомих в інших районах форм вуздечкових прикрас, які свідчать про їх місцеві корені і місцеве виробництво (особлива форма налобників; бляшки у вигляді фігурок ведмедів, вовків, голів собак, коней, а також згорнутих в кільце птахів, голівок бичка; прикраси, що мають обриси китиць або чума; наявність солярної символіки).

А. И. ПУЗИКОВА

Уздечные наборы Воронежских курганов

Резюме

Настоящая статья посвящена характеристике важной категории находок — предметам конского снаряжения, обнаруженным в Воронежских курганных группах как в результате дореволюционных раскопок, так и в процессе работы советских археологов. Автором даны классификация и типология удил, псалиев, налобников; определяются хронологические рамки их бытования. По мотивам изображений характеризуются бляшки, входившие в состав украшений уздечек. Отмечено большое сходство мотивов многих бляшек, изготовленных в зверином стиле, с подобными украшениями уздечек, обнаруженных в смежных областях распространения скифоидных культур, и прежде всего в Левобережье и Правобережье Лесостепного Днепра. Вместе с тем констатируется, что племена Среднего Дона создают ряд локальных форм, неизвестных в других районах. Это свидетельствует об их местных корнях и местном производстве. В заключение дается реконструкция уздечных наборов в хронологической последовательности: из комплексов V—IV; IV и IV—III вв. до н. э.